

८. राष्ट्रनिर्माण आणि शिक्षण

नवीन सहस्रकातील मानवाचा प्रवेश हा अतिशय समर्थपणे झाला. अनेक सुखे आज मानवाच्या पायाशी लोळण घेत आहेत. प्रत्येक क्षेत्रात आज भारत प्रगतिपथावर आहे. नव्हे बळ्या राष्ट्रांच्या रांगेत उभा आहे. नवीन सहस्रकाची पहाट झाली, ती मनाला अतिशय भुरळ पाडून गेली. ह्याच पहाटेची मोहक किरणे मनाला आल्हाददायक होती पण ती फारच थोडा वेळ, कारण आता त्याची दाहकता वाढते आहे. नवीन सहस्रक आमच्याकरिता जेवढी सुखसमृद्धी घेऊन आले तेवढेच दारिद्र्यही घेऊन आले हे विधान थोडं धाडसी ठरेल कारण समृद्धी व दारिद्र्य ह्या परस्परविरोधी बाबी आज आमच्या देशात हातात हात घालून अत्यंत समाधानाने वावरत आहेत. एकीकडे आर्थिक संपन्नता त्याचबरोबर दुसरीकडे वैचारिक विपन्नता. एकीकडे भौतिक समृद्धी तर दुसरीकडे आध्यात्मिक विपन्नता, एकीकडे शांततापूर्ण सहजीवनाचा नारा तर दुसरीकडे वाढता हिंसाचार एकीकडे नैतिकतेचे धडे, तर दुसरीकडे नैतिक विपन्नता, एकीकडे नारीपूजेचे स्तोम, तर दुसरीकडे नारीवर होणारे बलात्कार, हा विरोधाभास पाहिल्यावर मन खिन्न होते व सहज मनात विचार येतो, की 'मेरा भारत महान' असे जेव्हा आम्ही म्हणतो तेव्हा खरंच का माझा भारत महान? माझा भारत महान, तर मी एवढी खुजी का? मी एवढी संकुचित का? हा विरोधाभास का? महान राष्ट्रातील मी महान व्यक्ती का असू नये? हा विचार संवेदनशील मनात नैराश्य देतो. प्रत्येकच संवेदनशील मन ह्याकरिता टाहो फोडत असेल तर हा विरोधाभास का? आणि हा विरोधाभास दूर केव्हा होणार? तो होणार आहे किंवा नाही? भारतीय संस्कृती आम्हास आशावाद शिकविते, आम्हाला ती वैफल्यग्रस्त होऊ देत नाही आणि म्हणूनच समाजात नित्य सृजनशील विचारांची निर्मिती सातत्याने होत असते. आज आमची ही अवस्था होण्याकरिता जबाबदार कोण? समाज? व्यक्ती? शासन? शिक्षण? राजकारण? की समाजकारण? हा विषय वादाचा होईल पण एक मात्र खरे, की ज्वलंत राष्ट्रीय अस्मिता मनामध्ये असणारी पिढी घडविण्यात मात्र आम्ही अपयशी ठरलो आहोत. राष्ट्र घडवायचे असेल तर त्या राष्ट्राबाबत प्रेम असणारी पिढी अस्तित्वात असावी लागते. पण दुर्दैवाने म्हणाव लागते, की आमच्या देशाचा युवा वर्ग हा आपल्या देशावर नाही तर परकीय देशावर प्रेम करतो. परकीय तत्त्वज्ञान, परकीय राजकारण एवढेच कमी म्हणून की काय पण आज त्याचे विचारही परकीयच. परकीय विचारधारेचे आक्रमण आज आमच्या युवा पिढीवर झाले आहे. ही परिस्थिती पाहिल्यावर मनाला प्रश्न पडतो, की ह्यासाठीच का स्वातंत्र्याचा आम्ही एवढा खटाटोप केला? ह्यापेक्षा पारतंत्र्य बरे होते. किमान राष्ट्रीयत्वाची भावना जनतेत जागृत होती. जीवन जगण्याची ती प्रेरणा होती. पण आज ही प्रेरणाच आम्ही हरवून बसलो आहोत. राष्ट्रीयत्व हा आमचा आत्मा, तोच आम्ही गमावून बसलो आहोत. सतत गुलामगिरीमुळे आम्हास वैचारिक

गुलामगिरीची सवय झाली आहे. विदेशी तेवढे चांगले व स्वदेशी तेवढे टाकाऊ, ही आमच्या पिढीची धारणा होत आहे. त्याचा परिणाम म्हणून नकळत का होईना आमचा भारत पुन्हा गुलामगिरीत जात आहे. केव्हा जागे होणार आहोत आम्ही? कोण जागे करणार आम्हास? राष्ट्र खचले असले तरी राष्ट्राचा आत्मा कायम आहे. ह्यामुळेच आता राष्ट्रउभारणी शक्य होणार आहे. अर्थात राष्ट्राची उभारणी करायची असेल तर शिक्षणाला पुढे सरसावेच लागेल. कारण शिक्षण हे समाजनिर्मितीचे साधन आहे. शिक्षण हे सुसंस्काराचे साधन आहे. शिक्षण हे संस्कृती संक्रमणाचे साधन आहे. राष्ट्राला प्राण अर्पण करण्याची जबरदस्त क्षमता शिक्षणात आहे. राष्ट्रनिर्मिती करायची असेल तर उगवत्या पिढीवर योग्य संस्कार करावे लागतील.

भारतीय संस्कृती प्राचीन आहे. भारतीय अध्यात्म अजरामर आहे. अद्वैत आहे. ते आम्हास द्वैतभाव शिकवीत नाही. असे जर आहे तर ह्या बदलत्या परिस्थितीत ते पुनरुज्जीवित करावयास नको का? स्वामी विवेकानंद म्हणतात, 'भारताला घडवायचे असेल तर भारतीय अध्यात्म आम्हास पुनरुज्जीवित करावे लागेल.' याचाच अर्थ राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात आता आध्यात्मिक शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. कारण भौतिक शिक्षण हे मानवाला मानवत्व विसरायला लावते तर आध्यात्मिक शिक्षण हे मानवीय दृष्टिकोन निर्माण करते. भौतिक शिक्षण हे केवळ Information प्रदान करते, तर आध्यात्मिक शिक्षण हे Wisdom प्रदान करते. भौतिक शिक्षणातून केवळ भौतिक सुखाचीच प्राप्ती होते, तर आध्यात्मिक शिक्षणातून निखळ आनंदाची प्राप्ती होते. ह्या सर्व बाबींचा विचार करता एक बाब महत्त्वाची, की शिक्षणाचा पाया हा निश्चितपणे अध्यात्म असावा. याचा अर्थ आधुनिक विज्ञान अमान्य करणे असा होत नाही. एक काळ होता जेव्हा जनता विज्ञानाकडे पाठ फिरवून केवळ धर्मतत्त्वांनाच जुमानणारी होती पण आज आण्णास असे आढळते, की धर्माकडे पाठ फिरवून केवळ विज्ञानाभिमुख समाज निर्माण होत आहे. पण ह्या दोहोंचा समतोल शिक्षणात व्हावा, अर्थात धर्म अध्यात्म ह्या दृष्टीने विचार केल्यास शिक्षणाचे ध्येय हवे "Development of effective personality." असे व्यक्तिमत्त्व समतोल असते व ह्या समतोलानेच राष्ट्राचा विकास शक्य होतो. व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल विकास म्हणजे शिक्षण, सर्वांगीण विकास म्हणजे शिक्षण, याऐवजी व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभावी विकास म्हणजे शिक्षण, अशी परिभाषा करावी लागेल. ह्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचे लक्षण असेल. प्रभुत्व अर्थात Mastery म्हणजेच प्रभावी व्यक्तिमत्त्व संपादन केलेल्या व्यक्तिमत्त्वाचे पुढील दोन पैलू राहतील.

म्हणजेच Knowledge Master + Wisdom Master = effective personality
व्यक्ती Knowledge Master होण्याकरिता त्याला Information technology चे
ज्ञान व्हावे लागेल. त्याचसोबत त्याला विज्ञान व इतर सामाजिक शास्त्रे शिकवावी
लागतील. त्याचप्रमाणे व्यक्ती Wisdom Master होण्याकरिता त्याला Spiritual
Education घ्यावे लागेल. ह्यात प्रामुख्याने मूल्य, शाश्वत तत्त्वज्ञान, धर्म, अध्यात्म
याचे शिक्षण घ्यावे लागेल. त्याबरोबर योग व ध्यान यांचेही प्रशिक्षण घ्यावे लागेल.
सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे आज ज्या विषयांना आम्ही वैकल्पिक विषय म्हणून स्थान दिले
आहे, ते छात्रसेना, स्काउट गाईड, कार्यानुभव यासारखे विषय आवश्यक करावयास
हवेत. मुख्य म्हणजे शाळा-शाळांमधून मानव तयार व्हायला हवा. दुर्दैवाची बाब ही,
की ज्यांना आम्ही वैकल्पिक विषय संबोधतो ते राष्ट्रजीवनाची अतिशय महत्त्वाची अंगे
आहेत. शिक्षणातून त्यांचेच स्थान कमी करणे म्हणजे राष्ट्रीय अस्मिता धोक्यात आणणे
होईल. आज शाळा-शाळांतून सैनिक तयार व्हावयास हवेत. उत्पादक तयार व्हावयास
हवेत. उपदेशक तयार व्हावयास हवेत. दुर्दैवाने आज असे घडताना दिसत नाही. समग्र
जीवनप्रणालीवर आमच्या शिक्षणप्रणालीने घाव घातले, त्याचे तुकडे केले व त्याच
तुकड्यांना कवटाळून आज आम्ही राष्ट्रनिर्माण कार्याच्या गोष्टी करीत आहोत. जीवन हे
एवढे संकुचित नाही. जीवनात येणारे अनुभव एवढे संकुचित नाही. ह्या प्रत्येक अनुभवास
सामोरे जाण्याची पात्रता प्रत्येक व्यक्तीत निर्माण व्हावयास हवीत. मुख्य म्हणजे हे सर्व
करीत असताना त्याचे मानवत्व कायम राहावयास हवे. आज नेमके हेच मानवत्व हरवून
जात आहे.

अरे माणसा माणसा । किती झालास तू हीन

तुझ्या परीस बरे रे । मुके जनावर दीन ।

असे म्हणण्याची वेळ आज आली आहे. हे मानवत्व जागृत करण्याकरिता व्यक्तीला
आपले अधिकार व आपली कर्तव्ये ह्यांच्याबाबत जाणीव जागृती करावी लागेल. माझे
अधिकार ही इतरांची कर्तव्ये व इतरांची कर्तव्ये ते माझे अधिकार, ही मानवाधिकाराबाबत
जाणीव जागृती सुरुवातीपासूनच व्हावयास हवी व त्याकरिता शिक्षणात
मानवाधिकारात्मक मूल्यांचा अंतर्भाव असावा, नव्हे अभ्यासक्रमातील काही भाग हा
मानवाधिकार मूल्याधिष्ठित असावा. मानव विकासाच्या विविध टप्प्यावर मानव म्हणून
माझे अधिकार काय आहेत याचे भान शिक्षणातूनच विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण व्हावयास
हवे. आज सर्वत्र मानवाधिकारात्मक मूल्यांची पायमल्ली होताना आपणास आढळते.
मानवामानवांतील संबंध आज दुरावत आहेत. एकीकडे आपल्या घरातील विदेशी
कुत्र्यांना सकस आहार खाऊ घालणारे समाजातील तथाकथित उच्चभ्रू लोक व एकीकडे
एक वेळच्या भाकरीला दुरावलेली दरिद्री जनता, हा विरोधाभास पाहिला की मन सुन्न
होते. विदेशी कुत्र्यांना सकस आहार देण्यावर माझा आक्षेप नाही पण त्याचबरोबर
माझ्यासारखा जीवनासाठी घडपडणारा माझा देशबांधव आज उपाशी आहे ह्या भावनेबद्दल
अनभिज्ञता यावर माझा आक्षेप आहे. हे टाळण्याकरिता शिक्षणातून मानवाधिकार
मूल्यांचे शिक्षण घ्यावयास हवे.

ज्याप्रमाणे एक एक विटेने इमारत बनते. ही इमारत बळकट हवी असेल तर त्यात
वापरण्यात येणाऱ्या सिमेंटची quality ही चांगली हवी, तरच ह्या विटा एकमेकांना

मजबुतीने धरून राहतील व इमारत बळकट बनेल. तद्वतच प्रत्येक मानवामानवामुळे राष्ट्राची इमारत बळकट बनत असते. पण मानवाला जोडणारा हा दुवा तेवढाच बळकट हवा आणि म्हणूनच राष्ट्रनिर्माण करायचे असेल तर सर्वप्रथम माणूस घडविणारे शिक्षण हवे, तरच राष्ट्रनिर्माण शक्य होईल. राष्ट्रनिर्माण करणारे शिक्षण हे पुढीलप्रमाणे असेल -

Development of Effective Personality

Education

राष्ट्र निर्माण करायचे म्हणजे काय काय करायचे? देश म्हणजे केवळ देशातील इमारती, भौतिक घटक नव्हे, तर देश म्हणजे देशातील व्यक्ती.

'घर असावे घरासारखे, नकोत नुसत्या भिंती' ह्या कवितेचे वैश्विक रूपांतर करून असे म्हणावे लागेल,

देश म्हणजे देश असावा, नकोत नुसत्या इमारती ।

तिथे असावे धर्म अध्यात्म, अन् मनामनातील नाती ॥

राष्ट्र म्हणजे राष्ट्र असावे, नकोत नुसता संघर्ष ।

मनामनाचा आनंद असावा, आभाळ भरावा हर्ष ॥

राष्ट्रप्रेम अन् राष्ट्रभक्ती हेच असावे आराधन ।

मनी असावी हीच भावना, राष्ट्रमन ते माझे मन ॥

राष्ट्र हे माझे मी राष्ट्राचा, इत असे नसावे ।

मीच भारत, मीच राष्ट्र हेच अद्वैत गावे ॥

राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी राष्ट्रान्या संदर्भात अद्वैत भावना प्रत्येक मनामनामध्ये

निर्माण व्हायला हवी. 'India is my country' ह्या प्रतिज्ञेऐवजी 'I am India' हा अद्वैतभाव प्रत्येकाच्या मनात शिक्षणाच्या माध्यमातून निर्माण व्हावयास हवा. कारण व्यक्ती सर्वाधिक प्रेम करते ती स्वतःवरच आणि म्हणूनच मीच जर माझे राष्ट्र असेल तर माझे माझ्यावर पर्यायाने राष्ट्रावर अभेद्य भक्ती जडेल. राष्ट्रनिर्माण कार्यात ह्या भावनेचा सहभाग हा सर्वाधिक असेल कारण व्यक्तीच्या विकासाचे पर्यवसान राष्ट्रविकासात घडेल. हे सर्व शिक्षणाच्या माध्यमातून घडेल.

२१ व्या शतकाच्या रम्य सकाळी उठा । जागृत व्हा । आणि प्रार्थना करा, "हम करे राष्ट्र आराधन । तन से । मन से । तन मन धन से ।

